

Көжүп чо-
руур эмчи
шинчилге-
зи

ПРОЕКТ ГЛАВЫ РЕСПУБЛИКИ ТЫВА
**АРШРУТ
ЗДОРОВЬЯ**

Төрүттүнген
сумум

Оваарымчалыг
бол!

№ 67 (18494)

1925 чылдын
август 31-де үнүп эгелзэн

http://shyn.ru

shyntuva@mail.ru
shyntuva@yandex.ru

адар өртээ хостуг

ШЫН

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

2014
чылдың

июнь

3

вторник

ТЫВАНЫҢ ЧУРТТАКЧЫЛАРЫНГА БЕЛЕК

Аэропортта аалчыларны уткуп турары.

Июнь 2-де дүш үезинде Россия-
н Камгалам яамызының Төп шериг
кестри Кызылда чедип келген.

Биске аалдап келген коллектив Тыва
де Россияның демнежилгезиниң 100
лынга тураскааткан үрер хөгжүм
кестрлериниң болгаш ансамбле-
ниң июнь 4-6-да болур II фестивалы-

мөөрейинге киржир. Шериг хөгжүмчүлөр
фестиваль мурнунда Тываның кожуунна-
рынга концерттер көргүзөр. Баштайгы
күүселдези дүүн 18 шакта Каа-Хем ко-
жуунуң Бүрен-Хем суурга болган.

Республиканың МИЧ-лериниң журна-
листтеринге берген интервьюзунга Россия
Федерациязының Чепсектиг Күштериниң

шериг-оркестр албанының начальни-
ги — кол шериг дирижер, Россияның
улустуң артизи, генерал-лейтенант
Валерий Халилов Тывага келгенимни
аас-кежи деп санаар мен, Төп шериг
оркестри Тываның болгаш Россия-
ның демнежилгезиниң 100 чылдыга
тураскааткан фестивалга киржир деп
дыңнаткан. «Республиканың Баштыңы
Шолбан Валерьевич Кара-оол-биле
дугурушкан планнарывыстың ботта-
нып турарына өөрүп тур мен. Солун
программа эккелген бис, Тываның
көрүкчүлеринге ол тааржыр боор
деп идегеп турар бис. Республикада
аажок салым-чаянныг кижилер чурт-
тап турарын билир мен. Бо чылдың
мартта Кызылда уран чүүл школазынга
четкен мен. Силерниң уругларыңарның
уран талантызы мээң сагыш-сеткилим-
де ам-даа артып калган» — деп, ол
уламчылаан.

Тываның Баштыңы Шолбан Кара-
оолдун даалгазы-биле Чазак Даргазы-
ның оралакчызы Анатолий Дамба-Хуурак
аалчыларга байыр чедирген. Юбилейлиг
чылда бүгү-делегейге сураглыг коллек-
тивтиң Тывага келгени — Тываның бүгү
чурттакчыларына улуг белек-тир деп, ол
демдеглзэн.

Бистиң корр.

Хүшпүң медээзи

ТЫВАДА ОНЗА БАЙДАЛ ЧУРУМУ

Тываның Баштыңы Шолбан
Кара-оол регионга хамааржыр
онза байдалдың чурумун Тыва-
га кириериниң дугайында Чазак
доктаалынга ат салган.

1994 чылдың декабрь 21-де
«Бойдус болгаш техногенниг хе-
вирлиг онза байдалдардан чурт-
такчы чонну болгаш девискээр-
лерни камгалаарының дугайында»
№68-ФХ Федералдыг хоойлуга,
2007 чылдың май 21-де Россия Фе-
дерациязының Чазаның «Бойдус
болгаш техногенниг хевирлиг онза
байдалдарны тодарадырының ду-
гайында» доктаалынга дүүштүр, Тыва
Республиканың девискээринде
суггур чаастарның үргүлчүлөп ту-
рары-биле база хемнерде суглар-
ның улгадып, Бай-Тайга болгаш
Сүт-Хөл кожууннарда чурттакчы-
лыг черлерни болгаш автомобиль
оруктарын сугнуң ап турары-биле
холбаштыр Тыва Республиканың
Чазак бодунуң доктаалы-биле
2014 чылдың май 31-ден эргелеп-
башкарылга органның болгаш
онза байдалдарны болдурбазының
болгаш чайладырының талазы-би-
ле девискээрге ажилдап турар
күштерге хамаарыштыр «Онза
байдал» деп чурумну чарлаан.

Ол доктаал езугаар онза бай-
далдарны чайладырының регион
деңгелин тургускан. Республика
девискээринге халаптарны чайла-
дырының талазы-биле ажилдар-
ның удуртукчузунга Тыва Респуб-
ликаның орук-транспорт сайыды
О.Н. Косоротовту томуйлаан. Аңаа
онза байдалдарның уржуктарын
чайладырының, а ол ышкаш рес-
публика девискээринге ыңдыг ха-
лаптарны катаптаар чоруундан
камгалаарының талазы-биле план-
ны ажилдап кылырын дааскан.

Ол ышкаш онза байдалдарның
уржуктарын чайладыры-биле кы-
лып чоруткан септелге катап тургу-
зушкун ажилдарының хемчээлин
санааш, ол ажилды акшаланды-
рарының талазы-биле саналдарны
кириерин база айтыкан.

Үер-чайыкка алзып турар Бай-
Тайга болгаш Сүт-Хөл кожууннар-
ның чагыргаларына суурларда
сугнуң деңгелин бедитпес талазы-
биле хемчеглерни алырын сүме-
лзэн.

ААС-КЕЖИКТИГ АЖЫ-ТӨЛ

Арат шөлүндө репортаж

Июнь 1-де Арат шөлүн ары өөнге дөмейлеп турдум. Ажы-төлдүн,
иннуң хөйүн чүү дээр! Чайгы сценадан чаңгыланган аялга янзы-бүрү хем-
глерде киришкен уругларның каткы-хөглүг үннери-биле катчып кээрге,
рүнчүү кончуг. Аай-дедир шуушкан чоннуң арын-шырайында — хурум-
дуг, чаптанчыг чаштарның холдарында — өң-баазын шарлар.

Шөлдүн бир ужунда Тываның
үннениң ойнаар-кыстар театры
Мижиттин «Часкы чүге чаштынып
арыл?» деп шиизин бараалгаткан.
«Шаанда шупту дириг амытаннар
паш куштар чаңгыс улуг чадыр
ар деп шиитпирлзэннер. Оларже чү
Часкы катчырын күзевзэн. Улуг
угга киришпзэн часкы дириг амы-
нарны мынча деп мегелзэн: «Мен
итарга-даа, аңнар аймаанга-даа
аарышпас тускай кижилер мен». Ол
ден эгелзеш, Часкы хундус ушпас,
е ужал апарган...» Тыва улустун
ндарына үндезилеп бижзэн ши-
уруглар-даа, улуглар-даа аажок
уургаан.

Кызыл хоорай чагыргазының
тура, спорт болгаш уран чүүл
артаментизиниң аныктар-биле
ыл чорудар килдизи найысылал-
чединмес өг-бүлелерден бол-
инвалид уругларны чалап алган,
рчу оюннарны организастан тур-
уругларның «Мээң күзелим —

мээң өг-бүлөм» деп темага чураан
чуруктарының делгелгези авторла-
рының сагыш-сеткилин, күзелдерин
ажыдып тур. Чурук бүрүзүнде —
аас-кежиктиг өг-бүлө.

Ленин кудумчузунда — на-
йысылалдың үндезилеттингенинден
бээр 100 чыл болган оюнга турас-
кааткан «Кызылга ынак мен» чу-
рулга мөөрейи. Хар-назы аайы-би-
ле бөлүктөрдө чардыгандар уруглар
өңнүг чугайлар-биле трассада чурут-
тунган турлар. Оларның хөй кезин
«Азия төвү» тураскаалдың омур-хе-
вирин чуруп турар. Ол ышкаш Тыва
биле Россияның туттары — барык
кижи бүрүзүнде. Элзедилер ону эске-
рип кааны чадавас. Катя Данильчук
— өглер, а Долума Оюн Тываның
В.Көк-оол аттыг Национал театрын
чураан. Катядан чүге өг чуруп ал-
ганын айтырамын: «Тыва чон өгге
чурттап чораан, өгге чурттап турар,
өгге кезээде чурттаар» — деп чаптан-
чыг харыыны берди.

Ча адарына мөөрей.

(Уланчызы 4-кү арында).

Хүннүң медээлери

ЭЛЭДИЛЕРНИН ОНЗАГАЙ
КҮҮСЕЛДЕЛЕРИ

Республиканың Р.Д. Кенденбил аттыг уран чүүл школазында Константин Тамдын аттыг чогаадыкчы IV уруглар лабораториязы ажиттыган.

Ол лабораторияның кол кылдыр ажылдары: үрер болгаш хол-биле ойнаар хөгжүм херекселдери, тыва хөөмей.

Лаборатория бо чылын эрте ажылдап эгелээн. Аңаа өөренип келген бичи хөгжүмчүлөр уругларның каттышкан үрер хөгжүм оркестрин тургускан. Ооң киржикчилери үрер хөгжүмнүң болгаш ансамбльдерниң «Азия төвүнде аялгалар» фестивал-конкурузунга киржир. Сурагылыг коллективтер-биле кады көрүлдөгө киржири — бичи хөгжүмчүлөргө улуг алдар.

Каттышкан үрер хөгжүм оркестрин Моолдан келген Бааст Тогсбаяр удуртур, уран чүүл школазының уругларның үрер хөгжүм оркестриниң дирижеру Алдынай Араптан аңаа дуза-

лажыр.

Бичи хөөмейжилерни Тыва Үндезин культура төвүнүн директору Алдар Тамдын бодунун хайгааралынга алган.

Май 30-де Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оол чогаадыкчы лабораторияның киржикчилери-биле ужурашкан.

Уругларның чогаадыкчы лабораториязының төлөвилелин чылдың-на июнь айның баштайгы он хонуунда, школачыларның чайгы дыштанылгазы эгелээрге-ле, эрттирери чаңчыл апарган. Ону республиканың Чазааның деткимчези-биле Ростислав Кенденбил аттыг уран чүүл школазы дөрт чыл улаштыр эрттирип турар. Ооң сорулгазы-салым-чаянныг уругларны шилип тывары, үрер хөгжүм болгаш ансамбль күүселдезин сайзырадыры, уран чүүл школазының башкыларының мергежил-ин бедидери.

ҮШ КОЖУУН ДООСКАН

Тывада тараалаң үш кожуун тараа культураларын тарыыр ажылын дооскан.

Часкы хову ажылдарының чоруп турарының дугайында Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оолга республиканың Көдээ ажыл-агый болгаш аш-чем яамызы отчедун кириген. Чижээ, планын 100 хуу Би-Хем, Каа-Хем болгаш Таңды кожууннарның ажыл-агыйлары күүсеткеннер. Арткан ажыл-агыйлар суггур чаастың болгаш агаарның соок болганының уржуундан часкы тарылгаже орайтап кирген.

Май 29-туң байдалы-биле алырга, тарааны 5277 гектар черге тараан, ол планын 70 хуузу, ооң иштинде кызыл-тасты — 4134 гага, арбайны — 550 гага, суланы — 581 гага, чиңге-тарааны — 12 гага тараан. Мал чөмүн өстүрер кылдыр көрдүнгөн шөлдүн чүгле 18

хуузу тараан. Тес-Хем, Эрзин, Тожу болгаш Тере-Хөл кожууннардан өскелери картофель тарырын дооскан.

ТР-ниң көдээ ажыл-агый болгаш аш-чем сайыды Самойлов Монгуштун чугаалап турары-биле алырга, көдээ ажыл-агый культураларының үрезинин сөөртүр ажыл республикада дооступ турар. Ону Чеди-Хөлдүн ажыл-агыйларындан өскелери шупту сөөртүп алган, чеди-хөлчүлөргө ам-даа 45 тонна херек.

Чамдык ажыл-агыйлар бо чылга уткуштур боттарының үрезинин курлавырлап алган. Ооң хемчээли 1071 тонна болган. Сүт-Хөлдүн ажыл-агыйлары көдээ ажыл-агыйның үрезин фондузунун ниити хемчээлиниң 20 хуузу курлавырлап алган болган, Барыын-Хемчик—15 хуузу, Таңды—17 хуузу, Каа-Хем —16 хуузу.

ТУРИСТЕРГЕ QR-БАШКАРЫКЧЫЛАР

Тываның төөгүзү болгаш ооң онзагай чүүлдери-биле экскурсия эрттирер кижилер чокта таныжып ап болур апарган.

Оларны QR-кодтар—матрицалыг демдектер солаан, ында Интернеттиң кайы информастыг курлавырында силерниң сонургаан чүүлдериниң шыгжаттыганын айтып турар. Тыва биле Россияның демнежилгезиниң 100 чылынга белеткелге дүүштүр республиканың эрге-чагыргалары туристерге болгаш аалчыларга эптиг болур кылдыр культура болгаш төөгү салгалының объектилерин ыңдыг табличкалар-биле дерип эгелээн.

QR-код дээрже сенсор тургузуг-биле санап үндүрер дөрт-булуңчукта ийи хемчээлди штрих-код болур. Ындыг кодтарны дыка хөй барааннарда, ылаңгыя полиграфия кылыгла-

рында хөйү-биле салып турар. Тываның туризм талазы-биле департаментиниң тайылбырлап турары-биле алырга, кодту видео-камералыг азы планшеттиг, тускай тывыкчы программа салдыг сotalыг телефонунуң дузазы-биле-даа номчуп болур. Чүгле тургузугнуң объективин QR-кодтуг табличкаже угландырыптар херек, ыңчан объект дугайында медээлер кирген сайтыже силерни чедире бээр.

Баштайгы QR-башкарыкчылар Национал хөгжүм-шии театрының, Национал музейниң, Тыва Үндезин культура төвүнүн, Тываның күрүнө филармониязының оран-саваларына тытып келген. Келир үеде QR-кодтарны республиканың бүгү тураскаалдарына болгаш туристичи объектилеринге салыр сорулга салдыган.

ТР-ниң албан-езуунун сайтызындан.

САЙЗЫРАЛДЫН ЧӨЛЕНГИИЖИ

Красноярск крайның Курагино району Курагино — Кызыл демир-орук тудуун эгелээринге белеткенип турар. Ооң биле холбаштыр Тыва Республиканың Дээди Хуралының депутаттары Виктор Глухов, Эдуард Дагба-Лама, Кызыл хоорайның Төлээлекчилер хуралының депутаттары Светлана Ощепкова, Борис Бадыраа, Роман Поманисочкин, Кызыл хоорайның Төлээлекчилер хуралының даргазы Дина Оюн олар составтыг делегация Курагино районунун депутаттарының Бирги форумунун ажылынга киришкен.

Россияның Президенти-зи Владимир Путин Кыдатка ажыл-албан аайы-биле чораанының болгаш Санкт-Петербург хоорайга экономиктиг форум эрткен соонда Курагино — Кызыл демир-орукту тудуун Национал чаагай чоруктуң фондузундан акшаландырар дээн шийтпир Красноярск край биле Тываның кожа девискээрлериниң аразында кады ажылдажылгага немелде идигни бээр деп, форумнун киржикчилери демдеглээн. Тываның депутаттарына

болгаш Красноярск крайның районнарының удуртукчуларына Курагино демир-орук станциязындан Курагино-2 демир-орук терминалынга чедир таныжылга экскурсияны база организастаан. Удавас тудуп эгелээр демир-орук уунда социал объектилер, школалар болгаш эмнелгелерниң ажылы-биле аалчылар танышкан. 760 кижини хүлээп ап алыр амгы үениң улуг поликлиниканың тудуун курагинчилер 2015 чылда тудуп доозар планын. Курагино — Кызыл демир-орук тутту-

на бээрже, ооң чоогунга чуртакчы чон хөй апаар, ыңчанга бо эмнелгениң келир үеде уjur-дузазы дыка улуг боол. Транссибирь демир-орук магистралының Чөөн чүкү бир адыры апаар Курагино — Кызыл демир-орукту Кыдаттын Урумчи хоорайга чедир улаштыр тудар (Россияның Президентиниң Пекинге ажыл-албан делегациязының составына чораан Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оол о дугайында массалыг информация чепсектеринге дыңнаткан ыңчангаш Красноярск крайның удуртукчулары ону улам сайзыраарының чөлөнгийжи кылды көрүп турар. Курагино — Кызыл демир-орук уунда районнарының депутаттары болгаш Красноярск крайның депутаттары бо тудуг-биле холбашкан эгелээшкinnerни деткип турарлар.

РОССИЯ БИЛЕ КЫДАТКА АЖЫКТЫГ

Курагино — Кызыл демир-орук төлөвилелди акшаландырырынга хууда инвесторлардан аңгыда, аңаа күрүнениң киржилгезин планнап турарынга хамаарыштыр боттарының аңгы-аңгы үнелелин россияжи эксперттер берген.

«Кыдат-биле кады ажылдажылганы улам хөгжүдери — Россияның келир үеде сайзыралының база бир магадылалы. Бо демир-орук адырын Урумчи хоорайга чедир тудуу Россияга-даа, Кыдатка-даа кончуг чугула. Кыдаттың барыын талазында бо девискээрге акша-хөреңгини хөйү-биле бээр, инвестицияларны мөөңү-биле кириер апаар чадавас — деп, Россия Федерациязының Даштыкы херектер яамызының Дипломаттыг академиязының улустар аразында харылзаалар кафедрасының эргелекчизи, Политиктиг шинчилелдер төвүнүн удуртукчузу, төөгү эртемнениң доктору, профессор Борис Шмелев чугаалаан. — Ынаар Россияның чүктерин база сөөртүр апаар болгай. Хөй айтырыгларны шийтпирлээринге дузалыг демир-орук херек болбайн канчаар. Ооң-биле чергелештир аңаа күчүлүг үлетпүрнү тургузуп, хөй продукцияны бүдүрө бээр. Бодунун продукциязын Кыдат Транссибирь демир-оруктап Россияже, Хамаарышпас Күрүнелер Демнежилгезиниң чурттарында болгаш Европаже үндүр сөөртүр апаар. Бо та-

лазы-биле төлөвилел Россияга-даа, Кыдатка-даа ажыктыг».

«Демир-оруктуң бо адыры хамыктың мурнунда Кыдатка кончуг херек — деп, United Traders инвестиция компаниязының аналитика департаментиниң директору Михаил Крылов дыңнаткан. — Чөөн талада порттардан Кыдаттың бо девискээринге чедир чер оруу-биле чүк сөөртүрү, Россиядан далай чоогунда черлерже сөөртүрүңге деңнээрге, 1000 километр хире ырак. Мындыг байдалга Россияның далай чоогунда девискээрин Кыдаттың соңгу-чөөн талазынче чүк сөөртүрүңге ажылгаар апаар-дыр».

Тываже демир-орук тудуу-бирги чергениң төлөвилели-дир деп, экономика сайыды Алексей Улюкаев Кыдатка неделя бурунгаар чугаалаан.

Элегесте хөмүр-даш тывыжын шигээди алырынга болгаш Курагино — Кызыл — Элегест демир-орук тудуунга Даштыкы экономика банкызы, ВТБ болгаш Ажаалга банкызы 76 миллиард рубль хире акшаны үндүрер деп турар. Оон аңгыда 87 миллиард рубльди күрүнө тускайлап бээр, хууда инвесторларның салыр акша-хөреңгизи — 54 миллиард рубль.

«Курагино — Кызыл — Элегест» демир-орук төлөвилелди боттандырырының чарыгдалдарының 40 хуузу Национал чаагай чорук фондузундан, 25 хуузу — хууда инвестор,

35 хуузу банкылардан алгачээлиер-биле акшаландырыр НЧФ-тен чарыгдалдарны күрүнө эгидип бээрин хууда инвестор дагдынып турар» — деп төлөвилелди акшаландырырының аргазын Шолбан Кара-оол тайылбырлаан.

Кызылдан Барыын Моол таварты Кыдатче демир-орук тудуу төлөвилелди эң-не баштап камгалал сайыды Сергей Шойгу саналдаан. Ооң ыңайкайнаар-даа тудуп болур: Пакистанче, Индияже улаштыр «Девискээрлерни хөгжүдериңге чугула угланышкын-дыр» — дээш, Дмитрий Медведев төлөвилелди ажылдап кылыры дааскан.

Демир-орукту Кызылдан улаштыр тудуу кончуг улуг экономиктиг уjur-дузалыг. Барыын чурттар-биле харылзаалар нарыыдап эгелээн амгы үеде Кыдат Улус Республика-биле кады ажылдажылганы күштелдирер деп турда, бо төлөвилел чугула апарган, а келир үеде амыдырал ону боттандырырын негей бээр.

2020 чылга чедир Кыдат биле бараан саарылгазын ийи катап көвүдөдип болур Транссибирь магистральды сайзырадырын Санкт-Петербургка форумга Президент чигези-биле деткээн. «Биске эң чугула чүүл инфраструктура, девискээрлерге болгаш бүдүн-бүдүн адырларга инфраструктураны кызызын чок кылыр херек» — деп, Владимир Путин чугаалаан.

АРШРУТ ЗДОРОВЬЯ

КӨЖҮП ЧОРУУР ЭМЧИ ШИНЧИЛГЕЗИ

«Кадыкшылдың оруу» деп губернатор төлөвилелин езуу-ар республиканың кожуннарында кадыкшыл хүннери эгелзэн. Май 27-де Хову-Аксы суурнуң чурттакчылары эмчи шинчилгезин эртип, эмчилерден сүмелерни алыр аргалыг болган.

Чеди-Хөл кожуннуң төп эмнелгезинин даштында эмчилер манаан улуг назылыг, даян-кыштыг хоочуннар, улуг-бичии кижилер хөйү-биле чыылган. Чон колдуунда эндокринолог, кардиолог, карак эмчизинин хөй бижиткен. Аңгы-аңгы аарыглар аайы-биле 14 эмчи чоннуң хүлээп алыышкынын юрткан.

Эмнелгениң девискээринде тускай дерилгелиг «КамАЗ-та» инженерлог, маммолог эмчилер күлзеп ап турар. Республика-ның херээжен чону маммограф-ыг шинчилгени мооң мурнунда күле Кызылга эртип турган. Ынчангаш бо үнүүшкүн херээ-жен чонга кадыын хынадып аарыглар аажок таарымчалыг олуп турарын рентген-лабо-рант Артыш Кенден чугаалады. О чаңгыс хүнде 60 хире кижинчилгени эртер.

Чеди-Хөл кожуннуң төп эмнелгезинин улуг эмчизи Эр-не Аракчааның чугаазы-биле аарыглар, кожунда 26 дээди эр-мниг эмчи болгаш 150 ажыг аумаг звенонуң ажылдакчы-ы ажылдап турар. Чыдып эм-эр эмнелгеде нити болгаш аарыгларының эмчилери дишпейн турар. Эмчилерниң анныг шинчилгезин эртер килерниң саны 1225, олар-ың аразындан уруглар саны 1200. Тускай эртемниг спе-циалистерниң чедишпези-биле рттакчы чонга долу шинчилге-тери дыка берге. Кожуун-и чурттакчы чоннуң санының йы-биле эндокринолог, кар-иолог, карак болгаш лор эм-лери штатта көрдүмзэн.

Эмнелгеде шинчилге эртип, чурлап турар хову-аксыжы-р-биле чугаалажыр аргалыг-лдум.

Чечекмаа Лакпа, пен-ионер: «Хоорайже кирип, чилеп, чедери берге акша-

төгерикке үзер. Суурууска аңгы-аңгы тускай эртемниг эмчилер келгенин өөрүп тур-мен. Мен маммография, ижин-баарның УЗИ шинчилгезин эр-тип алыр дээш келдим. Эмчи-лер кээр деп «Шын» солундан номчааш, өг-бүлө-биле шупту 5 кижилер келдивис».

Степан Эртин, пенси-ионер: «Эмчилер болгаш чаа эмнээр-шинчилээр мобилдиг төп келгени онзагай-дыр. Ча-зактың көдээ чурттакчы чоннуң кадыынче кичээнгей салып ту-рарыңа канчап өөрүвес боор. Эмчилер кээр деп чарлалды 2-3 хонук бурунгаар кылган болза, чон белеткенип алыр-ийик. Мен ону душ бооп билип кагдым. Кардиолог, эндокри-нолог эмчилерге киреримге, ижил турган эмнеримни солуп, чаа эмнер бижип бердилер, ам УЗИ эртер дээш оочурлап олур-мен».

Александра Сласникова, Хову-Аксының профессиона-и училищезинин башкызы: «Амгы үеге дүгжүп турар дериг-херексел-диг машиналар, эмчилер келгени магалыг-дыр. Мен чүрек, ижин-баар, херээженнер эмчизинге ки-рип, маммографтыг шинчилгени эртери-биле келдим. Ажылдап турар болгаш шупту специалисте-рини эртип шыдавазым хомуданчыг-дыр».

Бичии уруглар эмнелгезин-де уруг-дарыын эдерткен ада-иелер эңмежок болду. Спе-циалистерниң чедишпези-биле 20-25 хире кижин бижиткен. Ынчангаш бирги ээлчегде ин-валид, хоочурап аарып турар болгаш 1 харга чедир чаш уруг-ларны мурнай шинчилп турар.

Аяна Ондар, үш ажы-төлдүг ава: «3 айлыг уруумну эндокринолог, лор, кардиолог эмчилерге шинчидерим ол. Чаш уруглуг иелерге Кызылче чедери берге. Улуг оолдарым УЗИ шинчилгезин эрттирери-биле оочурлап тур. Ынчангаш тускай эртемниг эмчилер суурувуста келгенинге, ада-иелерге эпиг байдалды тургусканынга өөрүп тур мен».

Чоннуң кадыы дээш кожун-нарге үнүүшкүннер кылыр эмчилерниң акша-шалыңын өстүрерин Тываның Баштыңы — Чазааның Даргазы Ш. Ка-ра-оол ТР-ниң кадык камгалал сайыды Орлан Донгакка даас-

Рентген-лаборант
Артыш Кенден.

кан. Мындыг эгелзешкин эм-чилерге улуг деткимче болуру чугаажок.

«Кадыкшылдың оруу» деп төлөвилел-биле кээп турар эмчи бригаданың ажыл-херээ чоннуң хан-дамыр, чүрек, өкпе, ыжык аарыгларын эге ча-дазында илерединче углан-ган. Республикада бо аарыглар талазы-биле Чеди-Хөл кожуну — бирги черде. Кызылче барып турбайн, хары угда хөй шинчилгени эртип алырга, чурт-такчыларының акша-төгерин-даа, үезин-даа камнап алырын-га дыка таарымчалыг. Чедери берге, ырак черлерде чурттап турар малчыннарга Ак-Тал. Сайлыг сумуларынга эмчи хү-лээп алыышкынын тус черниң чагыргазы организастан.

Чеди-Хөл кожунуң үнүүш-күннүң түнелинде аарыгларны баш бурунгаар болдурбазы-биле профилактиктиг эмнээшкүннерни чорудар кадыкшыл паспортун чурттакчы чонга тыпсыр. Эмчи-лерниң кожуннарга комплекстиг үнүүшкүнү соок дүшкүжөге чедир уламчылаар. Көжүп чоруур клини-каның кайда барганын ТР-ниң Ка-дык камгалал сайтызындан көрүп ап болур силер.

«Кадыкшылдың оруу» деп төлөвилел-биле бо чылын рес-публиканың чурттакчы чонунуң планныг эмчи шинчилгезин 75 хуудан 100 хууга чедир өстүрер сорулуг салдырган.

Шончалай ХОВАЛЫГ.

Авторнуң тырттырган чуруктары.

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ БАШТЫҢЫНЫҢ ЧАРЛЫКТАРЫ

«Россия Федерациязының Айыыл чок чоруктуң федералдыг албанының кызыгаар эргелели» күрүнениң федералдыг казна албан черинин Тыва Республика талазы-биле ажылдакчыларын Тыва Республиканың Баштыңының Хүндүлел бижии-биле шаңнаарының дугайында

Шериг хүлээлгезин үлегерлиг күүсеткени болгаш хөй чылдарда эрес-шудургу албан-хүлээлгези дээш Тыва Республиканың Баштыңының Хүндүлел бижии-биле 2061 шериг кезээниң килдис албанының на-чальниги Александр Сергеевич Губаревти, бөлүктүң улуг инструктор-начальниги Александр Александрович Оюнну шаңнаар.

Кызыл хоорай
2014 чылдың май 27
№109

С.И. Киселевка «Тыва Республиканың алдарлыг ажылдакчызы» хүндүлүг атты тыпсырының дугайында

Корум-чурумну, хоойлу-дүрүмнү быжыглаарыңа ачы-хавыязы болгаш айыыл чок чорук органның хөй чылдарда эрес-шудургу албан-хүлээлгези дээш «Тыва Республиканың алдарлыг ажылдакчызы» хүндүлүг атты Россия Федерациязының Айыыл чок чоруктуң федералдыг албанының Тыва Республикада эргелелин на-чальниги Сергей Иванович КИСЕЛЕВКА тыпсыр.

Кызыл хоорай
2014 чылдың май 28
№110

Тыва Республиканың күрүнө шаңналдары-биле шаңнаарының дугайында

Культура талазы-биле ачы-хавыязы болгаш хөй чылдарда ак сеткилдиг ажылы дээш «Тыва Республиканың алдарлыг ажылдакчызы» хүндүлүг атты «Бүгү-россияның күрүнениң телевидение болгаш радио-дамчыдылга компаниязы» күрүнениң федералдыг унитар-лыг бүдүрүлгезинин күрүнениң «Тыва» телевидение болгаш радио-дам-чыдылга компаниязының стерео-дамчыдылга болгаш үн бижидилгези ре-дакциязының кол редактору Любовь Шулуевна ШОЙДУККА тыпсыр.

Күш-ажылчы чедишкүннери болгаш хөй чылдарда ак сеткилдиг ажылы дээш Тыва Республиканың Баштыңының Хүндүлел бижии-биле «Бүгү-россияның күрүнениң телевидение болгаш радио-дамчыдылга компаниязы» күрүнениң федералдыг унитарлыг бүдүрүлгезинин филиа-лының бүдүрүлгө-техниктиг килдизинин башкарыкчы инженерни Каң-Чү-рек Дакпай-оолович МОНГУШТУ шаңнаар.

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЧАЗААНЫҢ ДОКТААЛЫ

2013 чылдың III кварталында Тыва Республиканың кижини санынга болгаш чурттакчы чоннуң социал-демографтыг кол-кол бөлүктөрүнүн аайы-биле амыдырап-чурттаарының эң биче хемчээлин доктаадып тургузарының дугайында

2014 чылдың май 21 №202 Кызыл хоорай

2001 чылдың июль 9-та Тыва Республиканың «Тыва Республи-кага амыдырап-чурттаарының эң биче хемчээлинин дугайында» №1138 Хоойлузунуң 4 чүүлүнүн 2 пунктузунга дүүштүр Тыва Рес-публиканың Чазааның доктаадыры болза:

1. 2013 чылдың III кварталында Тыва Республикага ниитизи-биле амыдырап-чурттаарының эң биче хемчээлин мынчаар док-таадыр:

чоннуң кижини санынга онааштыр — 8430 рубль;
ажылдаар аргалыг чурттакчыларга — 8828 рубль;
пенсионерлерге—6703 рубль;
уругларга—8578 рубль.

2. Бо доктаалды «Тувинская правда» болгаш «Шын» солун-нарга парлаар.

Тыва Республиканың Чазааның Даргазының оралакчы-зы А. ДАМБА-ХУУРАК.

2013 чылдың IV кварталында Тыва Республиканың кижини санынга болгаш чурттакчы чоннуң социал-демографтыг кол-кол бөлүктөрүнүн аайы-биле амыдырап-чурттаарының эң биче хемчээлин доктаадып тургузарының дугайында

2014 чылдың май 21 №203 Кызыл хоорай

2001 чылдың июль 9-та Тыва Республиканың «Тыва Республи-кага амыдырап-чурттаарының эң биче хемчээлинин дугайында» №1138 Хоойлузунуң 4 чүүлүнүн 2 пунктузунга дүүштүр Тыва Рес-публиканың Чазааның доктаадыры болза:

1. 2013 чылдың IV кварталында Тыва Республикага ниитизи-биле амыдырап-чурттаарының эң биче хемчээлин мынчаар док-таадыр:

чоннуң кижини санынга онааштыр санаарга—8137 рубль;
ажылдаар аргалыг чурттакчыларга—8476 рубль;
пенсионерлерге—6469 рубль;
уругларга—8358 рубль.

2. Бо доктаалды «Тувинская правда» болгаш «Шын» солун-нарга парлаар.

Тыва Республиканың Чазааның Даргазының оралакчы-зы А. ДАМБА-ХУУРАК.

Хову-аксыжыларның УЗИ шинчилгезин эртип турары.

ААС-КЕЖИКТИГ АЖЫ-ТӨЛ

(Төнчүзү. Эгези 1-ги арында).

Арат шөлүндө репортаж

Дески кудумчуда белинде төгөрликтер чайган уругларны база чон үлөп алган тур. Эң-не кашпагай, шимченгир кыстардан ырак эвесте бичии экер эрлер теветкээр, кажык-биле аят чарыштырган, ча аткан турлар. Ада-өгбелеривистен дамчып келген адаан-мөөрейлерни Тыва Үндезин культура төвүнүн ажилдакчылары эрттирип турар болду. 2 харлыг Сылдыс Ондарның ча адар дээш угбазы-биле оочурлап турарын аажок чаптап көрдүвүс.

Кажык-биле аят чарыштырарына Сыдым Сандыйга быражыр кижичок болган. Теветкээр маргылдаага Айдаш Сарыглар, Белек Доктугу, Дугар Кара-Сал, а ча адар оюнга Раджан Ондар, Буян Монгуш, Күдер-Мерген Түвет-оол, Алчыр Куулар шылгарааннар.

Шөлге кижичок бажы кизирт турда, аят бажы чаңгыс болган. Ол дээрге оолдарның шалбадап, адааннажып турганы ыяш аят бажы-дыр ийин. 7-ден 13 харга чедир назынныг оолдарның сыдымны дүрүп-даа, шалбадап-даа билири чыылганнарны кайгадыпкан. Аңаа Начын Ондар тиллээн. Айдаш Сарыглар, Каадыр Монгуш, Тенчин Дижитмаа тус-тус шаңналдыг черлерни ээлзэннер.

Адыр, бичии боданыптайн...

К.Чуковский аттыг ном саңының коллективи чаа үнген уруглар номнарының болгаш «Мурзилка» сеткүүлүнүн 90 харлаанынга тураскааткан холбиле кылган ажилдар делгелгезин органиастаан. Делгелге ада-иелерни ажы-төлүн номга ынак кылдыр кижизидеринче «кыйгырып» турганзыг. Ном саңының удуртулгасы «Уругларга номдан белекке бер» деп акцияны база чарлаан. Оларга уруг-дарыы өзе берген улус бажыңнарындан чаштар номнарын эккеп берип турар болду. Акция ам-даа бир неделя үргүлчүлээр. Чоннун чыгган номнарын кожууннарда библиотекаларже дамчыдар.

Чыылганнар аразынга мультфильмнерниң ынак маадырлары база чоруп турары солун. «Смешарики» хевин 11 дугаар школаның өөреникчилери Аркадий Седип, Кежик Самдан-оол акышкылар кедип алган чаштарга бараан болбушаан, акша-көпеек база ажилдап ап турганнар. Чүге дизе уруглар, ада-иелер олар-биле кады телевирилг тырттырып алыр болгай.

Байырлал үезинде шыдырааның хүлер, мрамор, ыяш, чонар-даш болгаш оон-даа өске материалдардан кылган улуг-бичии хевирлери база хамык-

тың кичээнгейин хаара тудуп турган. Ол делгелгени ТР-ниң Өөредилге болгаш эртем яамызының «Национал школа сайзырадыр институту» ажилдап чоруткан. Ол ышкаш институт Тыва биле Россияның демнежилгезиниң 100 чыл оюнга тураскаадып, 100 уруг аразынга шыдыраа маргылдаанын эрттирер сорулганы салган турган. Ынчалза-даа шыдыраачыларның хөй болганындан мөөрейге 110 кижичок киришкен.

Маргылдааның түңнелинде Кызылдың 3 дугаар школазының өөреникчилери Адиана Ооржак, Никандра Доржу, Санчаа Норбужук, Самба Норбужук, Сукпак ортумак школазындан Чаян Ооржак, Айыжы Бичелдей, Дамба-Доржу Тюлюш удурланыкчыларын удуп алган. Кызылдың 1 дугаар школазының өөреникчизи Долаан Байыр шыдыраага эң-не тергийн ойнаарын бадыткаан.

Байырлыг концертке уругларның «Найысылал» ансамбли, Н. Рушева аттыг уран чүүл школазының өөреникчилери, «Артист» студиязының ыраажылары болгаш оон-даа өске уран чүүл коллективтери оюнамын, ыры-шоорун баралгаткан.

Бирээ, ийи, үш!

Хүннээркеп турза-даа агаар-бойдус соок, хадымылап хүннээр. Ынчалза-даа Арат шөлүнүн аалчылары ажы-төл байырлыг хемчеглеге идепкейлиг кижип, шупкаткы-хөглүг ойнап алган. Схүн уруг бүрүзү хол куругчамаан деп болур. Мөөрейлерни эрттирикчилери тирикчилери өртектиг шаңналдарны тыпсы кижикчи бүрүзүгө чигирзбелектерни үлээн.

Шончалай МААТЫ-ООЛ

Чингис СААЯНЫҢ тыртырган чуруктары.

Бүгү-делегейниң Уруглар хүнүнде тыва хүрешти 5 хардан 16 харга чедир оолдар аразынга эрттирери чаңчыл болган. Бо чылын XI дугаар эртип турар хүреш оюнунга республиканың ырак-чоок булуңнарындан 1200 мөге оол күжүн шенешкен. Найысылалдың Сүбедей, Ярыгин спорт комплекстеринге болгаш Херел спорт залына бичии, элээди өзүп оор мөгелерниң хүрежин көөр дээн мөгейкичлер хөйү-биле чыгып келген.

5-6 харлыг мөгелерниң аразында ыглажып-даа, ачыр-дачыр эрзиг кылдыр тутчуп-даа турарлары бар. Эр кижичок дидим болгаш күштүг болур дээрзин бадыткап, 128 мөгениң аразындан Чаа-Хөлдүн мөгези Начын Шактар шүглүп үнгөн. Үжүрлөшкен мөге — Улуг-Хемден Шойдун Дугур-Сүрен болган база үшкү, дөрткү черлерни Кызыл хоорайдан Айлу Ооржак биле Алдын-Херел Монгуш ээлзэннер.

7-8 харлыг оолдар аразында Өвүрнүн мөгези Бады-Эртине Саая шүглүп үнгөн. Үжүрлөшкен мөге Барыын-Хемчиктен Азият Иргит база үшкү, дөрткү черлерни Сүт-Хөлдөн Айыс Сарыглар биле Эрзинден Сүгдер Намчаа ээлзэн. Бештен сеске чедир Кызылдан Эдуард Сарыглар, Чаа-Хөлдөн Сайын-Белек Сандак, Бай-Тайгадан Маадыр Ооржак болгаш Кызылдан Даш-Хая Наважал шаңнаткан.

9-10 харлыг оолдар ортузунга Сүт-Хөлдүн мөгези Айдаш Монгуш Кызыл кожуундан Багыр Монгушту октааш, шүлген. Назы-харының аайы-биле хүрешкен мөгелер эки белеткелдин, тилелгеже чүткүлдүүн болгаш ча-

раш аргаларын көргүскеннер.

11-12 харлыг оолдар аразында Чөөн-Хемчиктин мөгези Эраст Сарыглар кымга-даа аштырбайн, шүлген. Барыын-Хемчиктен Айрат Иргит үжүрлөшкен, а үшкү, дөрткү черлерни Чөөн-Хемчиктен Ай-Хаан Делгер-оол, Кызылдан Айдыс Даржаа үлөшкен.

2000-2001 чылдарда төрүттүнгөн 13-14 назыхарлыг 165 санныг оолдарның хүрешкениниң соонда күштүг дээн дөрт мөге: Чөөн-Хемчиктен Артыш Ооржак биле Чечен-оол Сат, Сүт-Хөлдөн Кундесонам Ондар база Чеди-Хөлдөн Ай-Хаан Иргит олар арткан. Бо салыгда аарыкчылар уламан девидеп, боттарының мөгелери дээш сагыжы аарып, алгыржып каап-ла олурлар. Шөлче хүрежири-биле чалаткан дөрт мөге оолду көөрге, дөртөн кижичок шинчилиг ышкаш көстүр. Мөге кижиниң чараш арга-хоргазын ажыглап тургаш, Артыш Ооржак бо хүрештин тулган мөгези болуп шүглүп үндү. Ооң-биле үжүрлөшкен мөге — Кундесонам Ондар, а Ай-Хаан Иргит биле Чечен-оол Сат үшкү, дөрткү шаңналдыг черлерни үлөшкеннер.

Дөрт шыырак мөгелерниң аразында кирбейн-даа барган болза, кончуг аваангыр-кашпагай мөге оолдар хөй-дүр деп эскердим. Ынчангаш олар база шаңналдарга төлөптиг болган. «Кижиниң сынын хеви каастаар, айттын сынын дерии каастаар» деп үлегер домак бар. Мөге кижиниң овор-хевирин содак-шудаа каастаар болгай. «Эң чараш национал хеп» дээш Улуг-Хемден Мөңгө-Белек Сурунчап, «Чараш девиг» дээш Кызыл хоорайдан Саая Монгуш, «Тиелелгеже чүткүл» дээш Кызыл кожуундан Начын Аякпан база Кызыл хоорайдан «Эң чараш

Чоргаар, сүрлүг девиг турар Тывам оглу.

арга» дээш Дензин-Доржу Ондар хүндүлел бижиктер болгаш белек-селектер-биле шаңнатканнар.

Бо маргылдааның улуг мөгелери 15-16 харлыг оолдарның күштүглери илеретинип үнүп келгилээн. Эң шыырак 8 мөгениң аразында Кызыл кожуундан Альберт Куулар, Чөөн-Хемчиктен Очур Ооржак, Эрзинден Баазаң Баткар, Чаян Седен, Төмүр Дарсы, Өвүрден Белек Кыргыс биле Аңгыр-оол Кыргыс, Улуг-Хемден Демир-Хая Самдан олар артканнар. Оларның ачыр-дачыр тушканының соонда, дөрт шыырак мөге арткан. Түңнел салыгда тулган мөгени илередири-биле Баазаң Баткар Очур Ооржакты октааш, шүглүп үнгөн. Үшкү, дөрткү шаңналдыг черлерге Өвүрден Аңгыр-оол Кыргыс, Эрзинден Чаян Седен төлөптиг болган. Бештен сеске чедир хүрешкен мөгелерге база шаңналдарны тывыскан.

«Бистиң республикада чылдан чылче тыва хүреш оюну сайзырап оор. 5 хардан 16 харга чедир тыва хүрешке сонуургалдыг оолдарның саны немежип турары өөрүнчүг. Эрткен чылын 1147 оол хүрешкен болза, а бо удаада республиканың ырак-чоок кожууннарындан 1200 мөге кээп киришкен. Ада-иелер оолдарының

идик-хевин дыка эки белетке даарап берип турар. Тыва хүрешти моон-даа сонга сайзырадыры-биле кожа чадар Хакасия, Даг-Алтай республикалардан болгаш Моол күрүнеден бичик болгаш элээди мөгелерни чаалап алгаш, эрттирер соруга салдыган. Бо ажилды төлөвилелин удавас ажилда кылып эгелээр бис» — деп маргылдааның удуртукчузу Радислав Наважал демдегледипти.

Тыва хүрешти чыл санында бидик деңнелге эрттирип турар республиканың алдар-аттыг мөгелерин болгаш спортту тергиннерин чоргаарал-биле адап болур. Радислав Наважал Александр Чадамба, Эрес Кара Сал, Аян-оол Ондар, Айдын Отчурчап, Саток Кенден, Айдаш Самдан болгаш өскелер-даа...

... Тывалар көк кылын торгуну кадак удазыны-биле сырып тургаш, даараан содак шудактыг, кара булгаар-биле угулзалап даараан кадды идиктерлиг. Ол идиктеринде тайбазын дээш, өрүп каан бачуларлар кедирип каан. Баштарында кызыл хорагайдан сиңип даараан бөлүрүк оваадайлыг, ийи илиг бичии хавактыг, кара хилиң маак, чалаалыг бөрттерлиг. Черле дыка каасчараш, эрзиг көстүп турганнар... Иргит Бадраның «Арзылан Күдерек» деп номунда бижээни дег бистиң мөгелеривистин хеп-сыны база кайы ырактанна шевиргин көстүр болгаш боттарының дурт-сыны «чараштыр хемдип каан кажыкка» дөмейи чараш-ла-дыр.

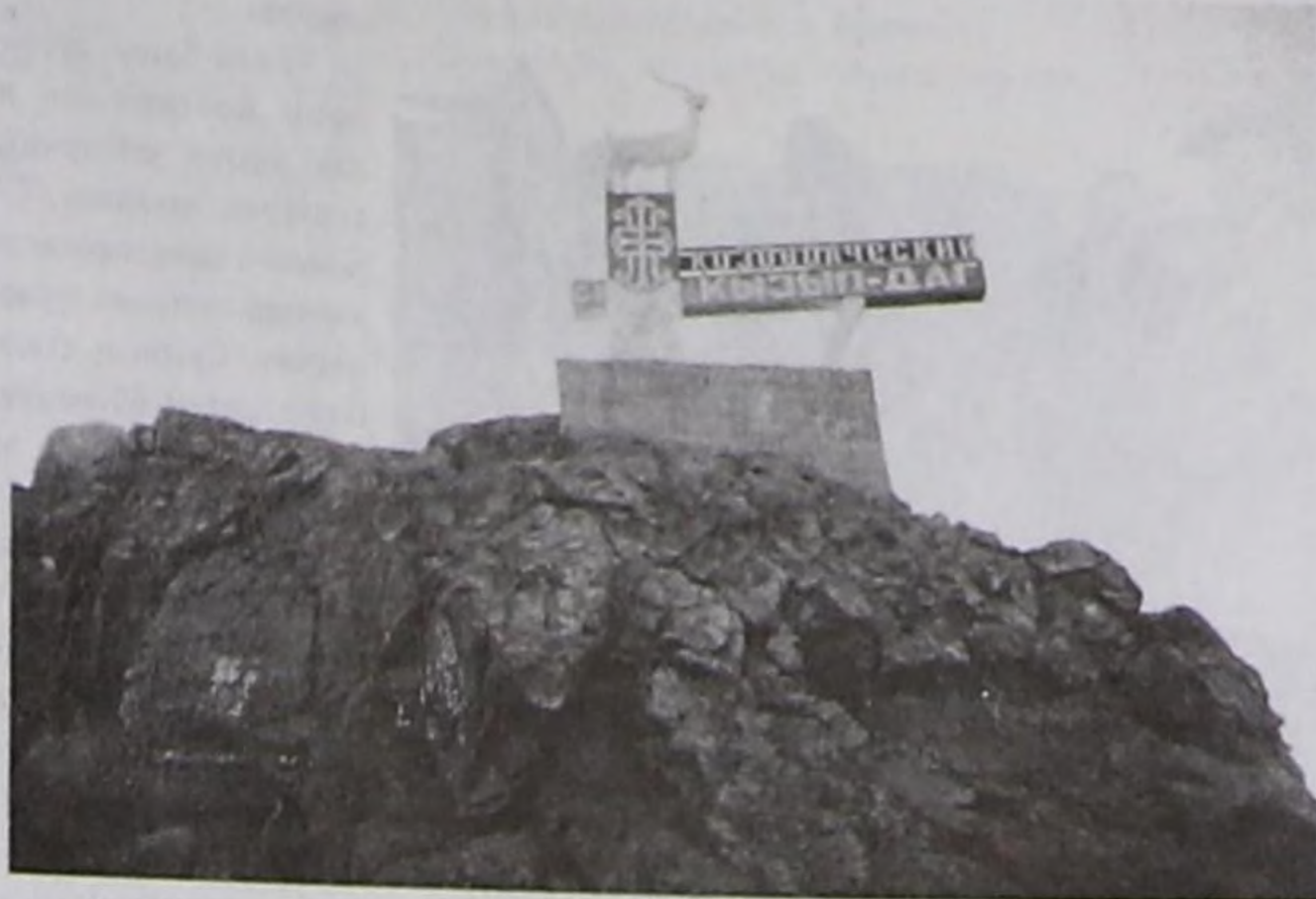
Ася БАЗЫР-ООЛ

Чингис СААЯНЫҢ тыртырган чуруу.

(Уланчызы. Эгези № 65 (18492)
май 29, 2014 чыл «Шында»).

«ТӨРЭЭН ЧУРТУҢ ТӨӨГҮП БЕРЕМ» мөөрейге

ТӨРҮТТҮНГЕН СУМУМ

Бай-Тайганың Кызыл-Даг суурнуң адреси — уксаалыг ангор ак өшкү. Ону суур чанында кызыл-кызыл хаяларлыг тейниң кырында 5-6 каът бажың хире бедикте сиилбирлеп кылган, тургускан. Бо база Кызыл-Дагның шеверлериниң бир онзагай чараш, ханы уткалыг ажылы. Сөөлгү үеде бо адреси «Көп-Сөөктүң, Кызыл-Дагның сүлдө демдээ» дижир болу берген. Мерген угаанның чоннуң үнелели кончуг шын. Чүнүң-биле байлак черил, чүнүң-биле бай чонул? Ол көргүзүп турар.

Ачылыг малды алгап йөрээген тураскаалды тударыңа суурнуң чону шүптүзү киришкен. Кран турган эвес, дистинчир туруп алгаш, тудуг материалдарын бедикке дажыглап үндүрүп турган.

да ажилдаан.

Моон адаанда ады кирген Көп-Сөөк чурттуг кижилер Тыва Арат Республика үезинде аңгы-аңгы чылдарда Совет Эвилелинге дээди болгаш ортумак өөредилге черлерин, Кызылга янзы-бүрү деңнелдиң курстарын доосканнар. Олар Тываның күүсекчи, төлээлекчи эрге-чагырга болгаш ажил-агый органнарының аңгы-аңгы адырларына харысалгалыг ажилдарны үре-түнелдиг күүседип чораан үлегерлиг хоочуннарывыс-тыр. Оларга Салчак Самба-Людун, Салчак Сундуй-оол, Салчак Дилгижек, Салчак Шалчыма, Салчак Оңгай-оол, Хертек Мижит-Доржу, Иргит Бадаң-оол, Күжүгет Таржаа, Хертек Даржаа, Салчак Херел (Улуур-Херел), Салчак Седип (Узун-Седип) болгаш өскелер-даа хамааржыр. Хоочуннарының буянның ажил-херээн оларның ажы-төлү, кижизидип өстүрген аныяк салгакчылары төлөптий-биле уламчылап, ниитилелдиң хөгжүлдезинге дүүштүр чаартып, сайзырадып чоруурлар.

Бай-Тайга кожуун тургустунган

Бай-Тайга кожуун тургустунарга даргазының албан-хүлээлгезин түр када күүседири-биле Көп-Сөөк чурттуг Салчак Манды-Хөөевич Седипти (чон ону Узун-Седип дээр) томуйлаан. Кожуунну тургузарының хуралына кожуун даргазынга Көп-Сөөк чурттуг, ТАР-ның Үстүкү Шүүгүзүңге (Дээди Судунга) ажилдап чораан Салчак Санчаевич Оңгай-оолду сонгаан. Кожуун чагыргазы кожуун төвүңге школа, эмнелге, албан черлериниң, чуртталга бажыңнарын дүрген тударыңа каш санныг чудук херегин чижеглеп санап көргөш, сумуларның чурттакчыларына хувааган, ону белеткээр, сөөртүр даалганы берген, ону араттар ак сеткилдини-биле күүсеткен.

Ол үеде тудуглар кылыр тускай организация, бригада турбаан. Сумуларның тудуг кылыр шевер бызаңчыларын эвилелдеп алгаш, бо чугула ажилды чорудар турган. Тээли суурга баштайгы чылдарда кожуун чагыргазының албан черлерин, клубту, чуртталга бажыңнарын Көп-Сөөк сумузуңуң кончуг шевер Хертек Шожун-оолга удурткан тудугжулар: Салчак Намчыл, Санчай Сүрүң алышкылар, Мөгө Намчыл, Хертек Делик, Күжүгет Донаа, Салчак Байыр болгаш өскелер-даа туткан. Тээли дээрге Көп-Сөөк сумузуңуң төвү боорга, бо сумуңуң тудугжуларын

хаара туткан чүве-дир. Олар— Барыын-Хемчик кожуунуң төвү Кызыл-Мажалык суурга бажыңнар тударыңа мергежээн тудугжулар. Кожуун төвү шак ынчаар сайзырап эгелээн, Тываның хөй чурттак-

Көп-Сөөктүң алдарлыг малчыны
Норбу Салчак.

чылыг, чаагайжыды туттунган суурларының бирээзи болу берген.

Көп-Сөөктүң маадырлыг оолдары

Фашист Германияның дижинге чедир чепсегленген калчаа аг-шерии Совет Эвилелинге 1941 чылдың июнь 22-де оор езу-биле халдааны совет Ада-чурттуң кырынга кончуг улуг айыылды дигердирип келген. Совет Эвилелиниң чону, ооң Чепсектиг Күштери Төрээн чуртунуң хосталгазын болгаш хамаарышпас чоруун камгалаар дээш немец эжелекчилерге удур шийтирлиг демиселче кирген. Тываның нам, чазаа 1941 чылдың июнь 23-те ТАР-ның Х Улуг Хуралын чыылдыргаш, ССРЭ-нің хосталгазын камгалаары ыдыктыг херекке тыва улус кезээде бөленин медеглээн Декларацияны хүлээп алган. Чугула документи Тываның чону-биле бир дөмей, Көп-Сөөк сумузуңуң араттары деткээш, тываларга доктаамал дузалап, деткимчезин көргүзүп турар акы-дүңма совет улуска, ооң Кызыл Шеринге бүгү талалыг дузаны чедире-

рин, херек болу берзе, боо-моңгузун тудуп алгаш, дайынны чылча шаварыңа киржир күзелин илереткеннер.

Көп-Сөөктүң ажил-ишчи араттары дайын чылдарының дургузунда чүс-чүс дайынчы аъттарны, хөй санныг мал-маганын, чылыг идик-хептерин, аш-чем аймаан, акша-төгериин халаска совет улуска, ооң маадырлыг Кызыл Шеринге дузалап келгеннер.

Дайын чылдарында совет улуска, ооң Кызыл Шеринге хөй материалдыг дузаны чедирген ТАР-ның малчыннарына Совет Эвилелиниң болгаш Тываның күрүне шаңналдарын тыпсып турган. Көп-Сөөк сумузуңдан Салчак Айдын-оол оглу Норбуга ССРЭ-нің Кызыл Сылдыс орденин тывыскаан. Ооң дүңмазы Салчак Айдын-оол оглу Седени ТАР Биче Хуралының Хүндүлел бижии-биле шаңнаан.

Фронтуга үш чүс ажыг малды, чеди муң акшаны болгаш өске-даа белектерни берген малчын Салчак Норбу ТАР-ның арат чонунуң үшкү мөөң белээн Салчак Токага удурткан делегация-биле кады 1943 чылда фронтуга чедирип чораан. Олар Брянск фронтугуңа четкеш, немец эжелекчилерге удур маадырлыгы-биле демисежип турган хөй национал совет дайынчылар-биле ужуражышкыннары эрттирген, белектерни тывыскаан. Тываның арат-чону немец эжелекчилерни узуткап чок кылырынга Кызыл Шеригге дузалаар дээш чүнү кылып, канчаар ажилдап турарын дайынчыларга, офицерлерге чугаалап бергеннер.

Ада-чурттуң Улуг дайынынга эки тура-биле киржир күзелин илереткен ТАР-ның хамаатыларының билдиришкени Тываның нам, чазаага эвээш эвес кирген. Көп-Сөөктүң хөй-ниитичи, идепкейлиг, патриотчу аныяктары оларның үлегерин эдерип, элээн каш билдиришкени база бижип кириген. 1943 чылдың сес айда Ада-чурттуң Улуг дайынынга киржир күзелин илереткен 206 эки турачыны Тываның нам, чазаа, шериг ямызы шилип алган. Оларның аразынга Көп-Сөөктүң эрес-дидим чеди оглу Салчак Данзын-оол, Салчак Серен-Дондуп, Салчак Адыг-оол, Салчак Тежээкей, Хертек Ломбу, Салчак Чалзып, Иргит Агбаан кирген. Тыва эки турачылар маадырлыгы-биле дайылдажып тургаш, Украинаның Ровно, Дубно хоорайларын, хөй санныг чурттакчыларлыг суурларын немец эжелекчилерден хостаан. Данзын-оол, Серен-Дондуп, Тежээкей, Адыг-оол олар дайын шөлүңге дайзын-биле сегиржип алышкыннарга эрес-дидим чоруу-биле хөй санныг эжелекчилерни узуткап чок кылганнар. Салчак Серен-Дондуп Погорельцы суурну хостаар дээш тулчуушкун үезинде хол пулемеду-биле 12 дайынны чок кылгаш, шылгараан.

Сурмичи суурну хостаар дээш тулчуушкунга киришкеш, Данзын-оол снарядка будунуң бирээзин алзыпкаш, аар балыгланган. Ооң дайын шөлүңге эрестинин, дидиминиң, маадырлыгының дугайында ооң эштеринден чаңгыс эвес удаа дыңнаан мен.

—«Атакаже!» деп команда дыңнаарла болза, Данзын-оол эш-өөрүнүң мурнунга баар кижилер болгай, дайынның огу дээптеринден-даа кортпас, кончуг эрес-дидим эр-ле болгай — деп, эки турачы эжи Алексей Адыгбай чугаалаар кижилер.

Таан-оол ХЕРТЕК,
ТР-нің культуразының алдарлыг ажилдакчызы, Республика ордениниң эдилекчизи.

(Уланчылыг).

Тура хемниң бажында Алды, Үстүк Дыттыг-Хемнерде кыштап турар Байыр-оолдарның, Сайныларның, Салчак-Хуналарның, Седен-Дамбааларның, Садивестерниң аалдарыңа улуг болгаш назылыг үжен ажыг кижини ийи дургузунда номчуур болгаш бижир өөреткен. Чайын бо чугула хемниң чедишкенин уламчылаан, ынчанарга дуржулгалыг бөлгүм башкы болу берген. Ооң ады Барыын-Хемчик кожуунуң сумуларына дыргын асы берген. Удаваанда тура-соруктуг, организакчы уругну нам кожунуң бижээчизинге хүлээп алган. Төлөптий кысты дараазында чылда КУТВ-же өөредип чорудупкан. Хертек Мижитовна «Эрткен оруктарым» деп сумуңда мындыг одуругларны бижээн: Төрээн дылымда тыва бижик кара-чырыткан, эртем-билиг чедип улуг оранче оруумну ажиткан». Көп-Сөөк сумузуңуң даргазы Шокар-Алчак онаашкан ажилыңа сагыш-сеткилден бердинген кижилер болгаш, аалдарың кезип чорааш, бижик бөлгүмнериниң ажилын хайгаараар, араттар үжүк-бижит кайы хире өөренип алганын хынап чачылдыг. Шак мынчаар ажилдап турганың түңнелинде бижик өөредилгези сумуга шынарлыг чоруп келген. ынчангаш сумудан эртем-билиглерге хан-кышылдыг эвээш эвес улуг-даа, аныяк-назылыг кижилер шылгарап үнген.

Национал кадрлар херек

Совет Эвилелиниң доктаамал деткимчезиниң, дузазының ачызында Тыва Арат Республиканың күрүне тургузуу, өстүрү, көдээ ажил-агый, культуразы, өредилгези, кадык камгалалы бурун-ар хөгжүп эгелээн. Бот-догуннаан национал күрүңе болганда ооң нам алгаш күрүңе эрге-чагырга, ажил-агый органнарын удуртуп-баштаар база олар-ажылдаар тускай эртемниң үндезин ва кадрлар чугула херек болу бер-е. Тыва Республиканың нам, чазаа айтырыгны чугулалап көргөш, тыва үжүк-бижит өөренип алган, кандыг-лар мергежил, тускай эртем чедип алыр эелдиг, сонургалдыг аныяктарны Совет Эвилелиниң хоорайларында дээди алгаш ортумак өөредилге черлеринче, Кызыл хоорайда ажиттыңган курстар-өөредип чорударын организастаар чеглерни боттандырган.

Барыын-Хемчик кожуунга, ооң Көп-Сөөк сумузуңга бо ажилды элээн чечилеги чоруткан. Тыва үжүк-бижит кижиринге, номчуурунга эки өөредилге алган, эртем-билигже чүткүл-тускай эртем чедип алыры-биле ренирин бодап чоруур эвээш эвес аныяктарны Көп-Сөөк сумузуңдан шийитыпкаш, күзелин чедип алырынга ырымчалыг байдалдарны тургускаш, тузуун өөредип чоруткан. Көп-Сөөк сумузуңдан КУТВ-ту (Чөөн чүктүң ажил-чоннарының Коммунистиг универ-ситетин) баштай чедишкенин доос-каннар: Салчак Лопсаң, Салчак Чанзан-а, Салчак Барчын, Хертек Анчимаа-а ул турар. С.Лопсаң дыл эртемдени-ган, ол тыва дылды шинчилээр тала-биле он ажыг эртем ажилын бижээн. Анзан-оол төлээлекчи эрге-чагырга аннарының удуртукчузунга, Кызыл-райның даргазынга ажилдап чораан. Арчың ТАР-ның иштики херектер ор-таның харысалгалыг ажилдакчызы, лакчы сайытка чедир депшээн. Хертек Мижитовна Анчимаа-Тока ТАР Биче алының Президиумунуң Даргазынга Президент эрге-дужаал-биле ден-дыг бедик эрге-дужаалды делегейде дугаар алган херээжен кижилер болуп-р), Тыва автономнуг областың комунуң даргазының оралакчызынга, АССР-нің Министрлер Чөвүлелиниң газының оралакчызынга хөй чылдар-

Эр мөзү-бүдүш

ХӨЙ-НИИТИЧИ, ҮЛЕГЕРЛИГ АДАЛАРНЫ ШАҢНААН

Чоокта чаа ТР-нің Хөй-ниити палатазы Чөөн-Хемчик кожуунуң Чыраа-Бажы суурга "Тыва эр кижиниң хажытынмас дүрүмүнүн" амыдыралда боттандырылганын хынап, ээлчеглиг үнүүшкүнүн кылган.

ТР-нің Хөй-ниити палатазының даргазы Хонук-оол Монгуш Чыраа-Бажы ортумак школазының оолдары-биле ужуражып, оларга чагыг-сүмезин берген: "Тыва эр кижиниң хажытынмас дүрүмүнүн" 9-ку пунктузун, эр кижини төрүттүнүп кээрге-ле, сагып эгелээри чугула. Школаны чедишкенин дооскаш, дээди эртемни чедип алгаш, күрүнениң төлөпиг хамаатылары, ада-иеңерниң чоргааралы болунар. Арагалаар, таакпылаар, кара чашпан тыртар багай чаңчылдарже сундулавай, ада-өгбелерниң езу-чаңчылдарын сагып, кезээде спорт-биле холбаалыг, эвилең-ээлдек, улугну — улуг, бичини — бичи деп хүндүлөп чорунар. Мурнуңарга салып алган сорулгаларыңарны деринер төп тургаш, эчизинге чедирер кылдыр чаңчыгыңар" — деп, ол чагаан.

Чыраа-Бажының Культура

Салгал дамчаан малчын Эрес-оол, Тамара Монгуштарның өг-бүлөзине ТР-нің Хөй-ниити палатазының даргазы Хонук-оол Монгуш байыр чедирип тур.

бажыңга ТР-нің Хөй-ниити палатазының даргазы Хонук-оол Монгуш, Чыраа-Бажы сумузунуң баштыңы Опар-оол Сарыглар, Барыын-Хемчик кожуунуң баштыңы Михаил Кызыл-оол, Чөөн-Хемчик кожуунуң ада-өгбелериниң кежигүнү Алексей Санаа олар башкарган хурал болган.

Хуралдың эң өөрүнчүг кезээ — шаңналдар тыпсы-

ры. Үлегерлиг, хөй-ниитичи, ажил-агыйжы, хөй уругларлыг адаларга Манзырыкчы Монгушка, Алексей Кууларга, Өнер-оол Донгакка, Николай Монгушка, Борис Кууларга, Спартак Ооржакка, Александр Сарыгларга ТР-нің Хөй-ниити палатазының Хүндүлел бижин Хонук-оол Монгуш тывыскаан. Хөй-ниити палатазының кежигүнү Н.М. Антупьеваның

«Азия Төвүнүн кижилери» деп номнарын оларга белек кылдыр сөңнээн.

Чыраа-Бажы суурнуң ада-лары боттарының мурнундан өөрүп четтиришкенин сөстөрүн чугаалап, "Тыва эр кижиниң хажытынмас дүрүмүн" канчаар күүседип турарын дыңнаткан. Суурнуң стадионунда Балгазындан 60 пөштү, 45 сиреньни эккеп тарып, доозукчулар аллеязын кылган. Кожуун чергелиг оолдар хүрежин, хоочуннар аразынга спортчу маргылдааларны, аъттарның байырлыг чыскаалдарын удаа-даара эрттирип турарын Чыраа-Бажы сумузунуң чагырга даргазы Зоя Лопсан чугаалаан.

Суурнуң улуг назылыг адалары аныяк-өскенге чагыг-сөзүн берип, арага-дарыже сундулавайн, ажил-агыйжы болурун, мал-маган тудуп, суурун сайзырадырынче кыйгырган. Ада-чурт дайынының киржикчизи Василий Белекейни, көрей дайынының киржикчизи Комбукай Кууларны олар сактып адаан. Ажил-ишчи Чыраа-Бажы суурнуң адаларыңга Хөй-ниити палатазының шаңналдарын тывыскааны оларга аажок улуг үнелел болуп, хей-адын, сүлдөзүн көдүргени чугаажок. Чадаана хоорайның, Кара-Чыраа сумузунуң Культура бажыңының артистери аян тудуп, хуралды каастаан.

Салгал дамчаан малчыннар Эрес-оол Очур-оолович, Тамара Чылбак-Хунаевна Монгуштарның Хараганныг-Даг деп черде кыштаанга четтивис. Олар 30 ажыг чыл дургузунда мал малдап келген. Өг-бүлө 4 ажы-төлдүг, 10 уйнукут. Кудадокун ол-ла кыштаанга эрттиргенден, эгин кожа кады чурттаанындан бээр 34 чыл чеде берген. Монгуштарның бажыңында хүн батареязының дузазы-биле

телевизорну көрүп, компьютерни ажыглап турар бис. «Тыва» телеканал көргүсү турар, ынчалза-даа «Шын» лун дамчыштыр республика байдалды билип ап тургунуң херээжен ээзи чугу-ды. Чайгы дыштанылгаз кырган-ава, кырган-ача дузалажыры-биле уйнуку чедип келген. Бичининде ра ада-иези ажил-агыйга, маганга ынак кылдыр өөр-кижизидип чораанын Эрес-Очур-оолович сактып чугу-ды. «Тыва кижини малдыг че-болза, аштавас» деп бу-өгбелеривистиң чугаазы чүүлдүгүнүп чоруур. Ада бойдустун соок болганы-олар ам-даа кыштаанда, че-бээрге, Дагыр-Шеми деп чайлаглаарлар. Монгуштар өг-бүлөзи 200 ажыг шээ-бода малдыг, 4 аъттыг. Олар бо чылын 100 баш төрүүр хонааштыр 95 хураганын менди доруктуруп алган. Ходин түлүк төрүп турар олар кажаадан үнмес, дүне хүндүс-даа ында турар, чезин чииринге шак-үе чеди-Ойтка кире берген хураган-сигенни баглааш, аскылап Сугну ижиртир, суланы чир-чылгаар дусту бээр да-ажыл черле төнмес. Ы-хураганның дүрген дору-болгаш семиринчел болур малчыннар тайылбырлады.

Хөй чылдар дургузунда кадарып келген, арга-дур-галыг, эрес-кежээ, ажил-и-үлегерлиг адага ТР-нің Хөй-ниити палатазының Хүндү бижин Хонук-оол Монгуш оларга аалдап четкеш, ты-каны аажок өөрүнчүг болган.

Шончалай ХОВАЛ

Авторнуң тырттырган руктары.

Чадаанадан "Шыңгырааш" бөлүү аян тудуп тур.

ЧӨПТҮГ ЭВЕС ТҮҢНӨЛДИГ...

Чеди-Хөл кожуунга болуп эрткен 7 кожуун аразынга шилиттинген чараш кыстарның «Даңгына Танды-Уула-2014» мөөрейи шын эвес эрткен деп санап турар хомудалдыг ада-иелер эвээш эвес. Бо ышкаш чөптүг эвес мөөрейни эрттирген удуртукчу даргаларга өөредиг болзун дээш моон-даа соңгаар мындыг чараш эвес чоруктар черле болбазын деп идегээр-дир бис.

Чеди-Хөл кожуунуң чагырга даргазының бадылааны дүрүм езугаар алырга, 7 кожуундан 2-2 шилиттинген 17-24 харга чедир 14 киржикчи киржир турган. Эрзин, Тес-Хем, Танды, Чеди-Хөл, Улуг-Хем, Чаа-Хөл, Өвүр кожууннар киржир турган болза, болур хүнүнде 16 киржикчи апарган. Жюри кежигүннеринге база негелде езугаар тустус черлерден шийткешчилер кирер турда, хүнүнде Чеди-Хөл кожуунуң шупту даргалары болган.

Мөөрейниң киржикчи кыстарының белеткелиниң шыыраа жюри кежигүннеринге түңнөл үндүреринге берге болганы-даа шын. Ынчалза-даа улус-

чоннуң караанга көзүлдүр дараазында чараш эвес чүүлдерни кылган. 28-тиң хүнүнде чыгып келген чараш кыстарга жеребьевка тырттырган. Ооң түңнелинде бир дугаар номерни кым-даа тыртып албаан болган. Оон Чеди-Хөлдүң төлээзи болуп, № 1 болган киржикчинин «тыптып» келгенин ол үеде ада-иелер база эскерген.

Бо болуп эрткен мөөрейниң шииткели шын эвес. Баш бурунгаар түңнели билдингир дээрзи чажыт эвес болган. Чүге удуртур албан-дужаал ээлеп турар улус ажы-төл-биле мынчаар «ойнап» турары? Бо ышкаш шын эвес мөөрейге киришкен аныяк-өскенден чүнү манаар бис? Шын канчап барганы ол? Азы чүгле таныш-көрүш, акша-хөреңги, күш-шыдал, эш-өөр бүгү чүвени шиитпирлеп турар апарганы ол бе?

Бистин уруувус бо чараш кыстар мөөрейинге 2-ги номер-биле киржип турган. Түңнелинде шупту киржикчи уругларны чарлааш, тус-тузу-биле чаалап алган аттарын ал, боодал чечектер болгаш дипломнар-биле шаңнаткан. А

бистин уруувустун ат-сывы-даа үнмээн. Уругларны деткип келген төрөлдөргө, ада-иеге байыр чедирери-биле сөс-даа бербейн, көжөгелерни дуглапкан. Жюри кежигүннери база далаш-биле тарай берген. Бис чүнү-даа айтырып четтикпээн бис. Уруувустун сагыш-сеткилин бодап, организатор башкы биле жюри кежигүннерин 2-ги каатка сүрүп четкеш, айтырыгны көдүргөн бис. Оларның харыызы: «Буруулуг болдувус, силерниң урууңар астыгып чыдып калган-дыр. Адын адап, буруузун миннип чарлаптар дээрге эрттирикчи ат-сывын утупкан болган. Ынчангаш дарый көжөгелерни хаар ужурга таварышкан» — дээн. Ол ышкаш олар Тес-Хем биле Чеди-Хөл кожуундан 2 артык киржикчинин тыптып келгени-биле дипломнар, чечектер база чедишпейн барган деп база чугаалаан. Бир эвес мөөрейниң дүрүмү езугаар 14 кижини киржир турган болза, ол хүнүнде 2 кижини немей хүлээп алган. Киржикчи саны немежи берген деп биле тура, организатор кижин чүге сертификат, дипломнарын четчелеп албааныл? Кым буруулугул?

Жюри кежигүннери шын эвес ажил-

даан. Бир эвес олар баллдар-биле са-шиидип турган болза, канчап киржикчи астыгып каарыл? «Даңгына» Чеди-Хөлдөн болзун, а артканнарын тыртырып каар деп сорулгалыг боор уруг астыгып калбайн канчаар. Мөөр дээрге мөөрей-дир, аңаа шын шииткеш турар ужурулуг. Канчап чаш ажы-төлдү сагыш-сеткили-биле ынчаар ойнаары. Жюри кежигүннери, организатор балкы, боттарыңарның чер-чуртуңарны төлээзин шилип үндүрүп алгаш, өс уругларның сеткил-сагыжын канчап б-да-вас силер?

Бо ышкаш чараш эвес чүүл кажа-даа, каяа-даа турбазын деп күзээр-дир бис. Үстүнде бижээнивис мөөрейни эрттирикчилериниң хемчээн алыр ч-гуур албан чери чок болганы ол боо-Култура ажилдакчыларын шын өөр-дир болза эки-дир деп санаар бис. О-да-ла чаш ажы-төл аразынга шын кез-де турзун!

Чимис КУУЛА

Таңды кожуун.

Байыр чедиришкиннери

Эргим киживис **Азис Владимирович КОНЧУККА** 30 хар-тавын таварыштыр дараазында йөрээл сөстөрү бараалгат-ты.

Ажыл-ишке шаптараазын турбас болзун,
Амыдыралга берге орук таварышпазын,
Ажы-төлүң кадык чорзун!
Алган эжиң чөлөнгижиң болуп чорзун!

Чорук кылган чонун сөөртүп,
Човагзынмай чор сен, оглум.
Улуг, бичии арат-чоннун дилеглерин
Удурланмай, чөптүг дыңнап кылып чор сен.

Кады чурттаан ынак эжиң Айлаана,
Каттыраңнаан чассыг оглуң Бады-Намчыл
Эгир шагда сээң-биле
Эгин кожа чоруур болзун!

Юбилейлиг шак бо чылда
Үүл-херээң чогуңур болзун!
Машинаңның дугуйу маңгыр болзун,
Хей-адың бедик-ле чорзун!

Авазы, дунмаларыңдан.

Эргим авам **Айлаңмаа Даваевна ООРЖАККА** тураскааттым.

Кара чаштан билиримге
Кажанда-даа кады боор бис.
Өөрөңгөш, ажылдай-даа бээримге,
Оглумайлап, эргеледип олуар-дыр сен.

Ам бо хүнде арай ырак чорзумза-даа,
Авам сени хүнүң бодап, сактып чор мен.
Бежен харлаан юбилейиңер-биле
Байыр чедирип, сеткилиңер өөртүп каайн.

Сергек, омак, чараш, чалыы
Сеткилиңер уян-чымчаа
Ол-ла хевээр мени өөртүп,
Ояр ынчаар артсын, авай.

Оюн-баштак чаңыңар-даа
Ол-ла хевээр артып калзын.
Юбилейлиг шак бо чылда
Үүл-херээңер чогуң бүтсүн.

Оглу Арзыландан.

Москва хоорай.

Чеди-Хөл кожуунун Элегест ортума
школазын 2011 чылда дооскан **Сайзана
Николаевна СААЯНЫҢ** адынга тывыскан
17АБ №0008640 аттестаттың читкенин ба-
рымдаалааш, ону күш чок деп санаар.

Чарлал

Бистиң эргим киживис, Улуг-Хем кожуунун хол бөмбүүңе
чыынды командазының каш дакпыр тиелекчилериниң бирээзи
Александр (Шоколад) Донгакович МАДАР-ОЛДУҢ чырык
адынга тураскааткан 40 хардан өрү эр улус аразында хол бөмбүүңе
маргылдаа июнь 7-де 10.00 шакта Улуг-Хем кожуунун Чодураа
суурга болуп эртер. Ойнакчыларны озал чокка чыгырын дыңнат-
тывыс.

Харылзажыр телефоннар: 8-923-381-9144, 8-923-388-1621.

Ажы-төлү, төрөлдөрдөңдөн.

Титов кудумчузу, 5-те «Мебель» сады

Чымчак болгаш корпустуг эт-сеп аймаа, ассортиментизи дел-
гем. Бүдүрүкчүлери: Красноярск, Абакан. Абаканның өртээ-би-
ле. Хоорайга халас чедирип бээр. Тел: 8-923-385-59-72

Көдээ ажил-агый барааннарының

«САЙЗЫРАЛ» рыногу
Кызылдың Мир кудумчузу,
15 «б» адресе ажыттыңан.
Садыглаар черлерни са-
дып база хөлезиге берип ту-
рар.

Дыштаныр хүн ярмарказы
суббота, улуг-хүн санында
эртип турар.

Чонувусту чаладывыс!

Тел. 8-933-314-0913.

КААБк/а рыногу «Сайзырал».
Шыныдылга 17АБ №000580281.

«Эзим-Адаа» КХН ветеринар- лыг аптека

биркалар, биркачтар,
дыргак кезер хачылар
садып турар.
Адреси: Кызыл хоорай,
Каа-Хем кудумчузу, 14.
Садыг павильону ГРЭ.
Тел: 8-923-381-8169
Лицензия РСН №010149.
Россияның Көдээ ажил-агый
хергелел хайгааралының
Тыва болгаш Хакасия Респуб-
ликалар талазы-биле эргеле-
ли тывыскан.

«РОССИЯНЫҢ ЭЖИКТЕРИ» МАГАЗИН

950 рубльден өрү өртектиг
өрээлдер эжиктери болгаш
2900 рубльден өрү даштыкы
эжиктер.

Купе, Гармошка, дүрүп
турар «Номчугаш» деп
эжиктер.

Аркалар, чылыг шала, ПВХ
плиткадан шала

шывыглары. Ажылдаары:
пон.-субб. 9.00-18.00 ш.

Улуг-хүн — дыштаныр хүн.
Кызыл хоорай,

Титов кудумчузу, 7.

Тел. 8 (39422)2-16-93,
8-923-262-1111

КХН «ГИГАНТ-СЕРВИС». ОГРН
1031700523546

Өртектөр парлаан үезинде
шын болур. Төлөвирлиг үндезинге
парлаан.

ASIA-SIBERIA
«Азия-Сибирьден»
автомашинаны ойнадып ал!

Өске белектер база бар:
- чадаг-терге;
- соңга кылдыртып
алырының сертификаттары;
- жалюзи;
- соңга аштап-арыглаар
херекселдер болгаш өске-даа чуулдер.

Кылагар продукцияны
садып алгаш, **автомашина**
ойнадып алыр аргалыг боор силер!

Интернациональная кудумчузу, 6 тел: (39422) 2-24-51, 8-923-217-67-87
Калинин кудумчузу, 122а («Фрактал баазы») тел: (39422) 5-22-46
Затору ИП Макаренко И.В. Деткине лотерияның долу медээ болгаш дүрүннерин
asia-siberia.ru сайтыдан номчуңар! Эрттерер үези 15.05.2014 чылдан 15.05.2015 чылга чедер.

лорамалар
талыг, **хирээлдер**
рик, рамалыг.
лар дериг-херексел

«ЛЕНТА-ПРОФИ»
Кызыл хоорай,
Комсомольская
кудумчузу, 97
www.lentapr.ru

8-950-410-00-10

дып алыкчыларның кичээңгейинге!
Тудугнун кол материалдарынын
садыы ажыттыңан!!!

- чытыглар чуулдер
- сугдан камгалаар херекселдер
- бакыңнын кырын,
даштын кастаар чуулдер
- тудуг холуксаалары
- дунзаалап каннаар монтаж
херекселдери

Улуг-Хем Абаканның өртектөрү-биле

антехника
далга чылыын, суг дамчыдар
рекселдер
уугулар, котелдар
Кызыл хоорай, Калинин 122 «а»
фрактал баазы **5-22-46**

КлиматСервис Кызыл хоорай, Оюн Күрседи кудумчузу 54
Т: 8(394-22) 5-29-85, 8-923-261-7070

Садып турар, эштеп тургузар, арыглап септеп бээр.

- Агаарны арыглап сериндедир кондиционерлер.
- Хат-салгынын сериндедикчи - вентиляторлар.
- Агаар сериндедир херекселдер
- Агаарны арыглаар херекселдер
- Суг чылдыр херекселдер
- Бажыңга болгаш үлөптүрге ажыглаар вентиляция
- Чылыдыкчы - каминер
- Чылыг бээр херекселдер.

Төлөвирлиг үндөзүңе парлаан. Сертификатты.

**СПУТНИКТЕН КӨРГҮЗЕР
ТЕЛЕВИДЕНИЕ**

Триколор, НТВ Плюс, Континент, Орион
Телекарта, Радуга

8-913-354-7490 8-923-217-2383 5-25-69
дыштаныр хүн чок, 9-тан 21 шакка чедир

антенналарны эде өйлээри
СПУТНИКТИҢ ИЙИ ТАЛАЛЫГ ИНТЕРНЕДИ БАР
РЕСПУБЛИКАНЫҢ КОЖУУННАРЫНЧЕ ҮНҮП БОЛУР
Лопсанчап, 40. Калинин кудумчузунда супермаркет
(Азбука ремонта турган чер) адаанда каңды.

УАЗ автомашинага артык кезектерни
барын садып ап, чогуң чагыдып ап болур. Чагыдар
болза, өртээниң 50 хуузун баштай төлөп алыр.

Өртээ Новосибирск хоорайны.

«Регион 17» КХН, Интернациональная
кудумчузу, 115,
(2 дугаар каңт) Тел. 8(394-22)-6-60-40,
8-913-358-08-88.

КХН «РЕГИОН 17». ИНН 2455030034.
Төлөвирлиг үндөзүңе парлаан.

ОВААРЫМЧАЛЫГ БОЛ!

Амыдырал-чуртталганың дээдизи, өндүр, улуг чаялгазы — бистин ажи-төлү-вүс. Оларның кедизинде салым-чолу, кадык-чаагай чоруу дээш ада-иелер, улуг кижилер сагыш човал: «Өршээ! Чүү-даа канчаар, ажи-төлүм-не онча-менди, кадык-шыырак чорза!» деп хүн бүрүде тейлеп чалбарып болгай. Ынчалза-даа ол-ла улуг кижилерниң, ылаңгыя ада-иениң кичээнгей болгаш оваарымча чок чоруундан амыдыралды көрүп четтикпээн чаштарын олар оскунуп, бүгү назынында хилинчекти чүктөп чоруур. Херек кырында дыка хөй таварылгаларда уругларның амы-тынынга, кадыкшылынга айыылды тургуспайн барып болур турган. Тодаргайлаары-биле орук шимчээшкениниң айыыл чок байдалын тургузарының дугайында маңаа чугаалап, уругларның чайгы дыштанылгасы эгелээн болганда, орук шимчээшкениниң дүрүм-нерин солун арынынга катап база чырыдып турарывыс бо.

Хүндүлүг ада-иелер!

Силерниң өг-бүлелерде чаптанчыг, чаш уруунар азы оглунар өзүп орар-дыр. Ону амыдыралдың улуг оруу манап турар, ынчангаш аңаа чидириг, когарал чок, а аас-кежиктиг, чедишкениниң бол-зун дээш бүгү-ле күженишкениниң ынаар угландырар ужурулгусилер.

Орук шимчээшкениниң дүрүм-нери-биле уруунарны эрте чаштан эгелеп, эптиг таварылга тургустунар-ла, та-ныштырып чорунар.

Кижизидилгениң эң дээштиг аргазы — амы-хууда үлегер-чижекте көргүзери. Уруг көрүп турда, орук шимчээшкени-ниң дүрүм-нерин хажыдар болзунарза, чаш төлүңер ону өттүнүп болур.

Ада-иелер эрте турарын чаңчыл кы-лып, уруглар садынче, школаже азы бир-ле черже баар дээнде, далаш чокка ажи-төлүн үдеп чедирер ужурулгу.

Кудумчу эртерде, чүгле чадаг кижжи кылаштаар орук «зебра»-биле кылашта-жып эртиңер. Ылаңгыя уруг-биле чорааш, чеже-даа далажып турзунарза, чүгле «зебра» таварыштыр орукту эртиңер.

Уругну бодунарның оң талаарга

чоруур азы четтинер кылдыр чаңчыкты-рар. Кижжи кылаштаар тротуарларга база орукту эртип тура, уругнуң холун быжыг тудунар.

Доктаар черге турган хөй-ниити транспортунуң артындан-даа, мурнун-дан-даа оюп эртип болбас. Оон чоруу-рун ыяап манап алгаш, шимчеп болур.

Уругну ол-бо талаларже кичээнгей-лиг көөрүңге өөредилер. Тротуардан бирги базымны кылып бетинде оруктуң шупту талаларынче көрүп алыры оон чандыр баспас дүрүмү болур ужурулгу.

Орук шимчээшкени хайымныг эвес-даа черлерге онза кичээнгейлиг болурун ажи-төлүңерге катап-катап чагып туру-нар. Чүге дээрге автомашина кайыын-даа халдып келир болгай.

Эргим уруглар!

Бажыңнар чанының девискээринге:

бажыңнар чанының девискээринде машина-балгат халытпас, тускай аңгы-лаан шөлчүгештерге ойнаңар. Бажыңче чанарда машина халыыр черни, черле далашпайн, оваарымчалыг эртип өөре-ниңер. Подъезд чанынга болганчок ма-шиналарны тургузуп каар, ынчангаш

Улугларга болгаш уругларга

оларның артындан халдып келген ав-тотранспортту эскербейн барып болур силер.

Кудумчуга:

светофорнуң ногаан өңү чырый бээрге, дораан кылаштава. Эгезинде ол-бо та-лаларны эки көргөш, машиналар ылап-ла доктаап туруптарга, оон чоруур.

Кудумчуну чүгле кижжи кылаштап эр-тер ужурулгусилерден кежер. Ол чер-лерге чолаачылар автотранспорттуң дүргенин оожургадып, онза кичээнгей-лиг болур.

Чаңгыс черде турар машинаның мур-нундан эртери шуут хоруглуг. Чүге дээрге оон артындан өске машиналар халдып келир айыыл бар.

Машиналар халыыр черге база оон кыдыыңга кажан-даа кылаштап болбас. Чүгле кижилер кылаштаар оруктарга (тротуарга) чоруур.

Хөй-ниити транспортунга:

автобустар доктаар чер — эң айыыл-дыг. Бо кезек девискээрге, автобусче далажып дээш уруглар болганчок айыыл-халапка таваржы бээр. Оон аңгыда автобустарның артында девис-кээрге орук шимчээшкениниң байдалы шуут билдинмес, көзүлбес. Ынчангаш автобустуң чоруурун ыяап-ла манаар азы чоогунда чадаг кижжи эртер оруктан кудумчуну кежер.

Пассажир болзуңза:

эң кол дүрүм — кижжи бүрүзү олут-тарга чоруур. Кым кымның-даа хойнунга олурбас.

Бичии кижжи машинаның артыкы олу-дунга чоруур, кажан-даа мурнуку олут-ту ээлевер. Чүге дээрге ол машинаның дыка айыылдыг кезээ-дир.

Машинаның чолаачызын чар-рып, кичээнгейн үрөп болбас! Машина халдып чорда, оон э-рин, соңгаларын ажитпас.

Кажан-даа, каяа-даа айыыл чок орук курларын куржап алгаш чоруу. Бо нарын эвес дүрүм-нери ул-бичии-даа чон сагып чоруур бол-зунчуг озал-ондак, айыыл-халап э-кижи бүрүзү оон-даа оваарымчал-чээнгейлиг болуп, орук шимчээш-кениниң киржикчилериниң харыс-улам бедир. Ынчангаш каяа-да-рааш, оваарымчалыг болурунар-кап сагындырдывыс.

Тайылбыр: 2014 чылдың эртке-айының дургузунда уругларның ки-гежи-биле 19 орук озал-ондаа б-Оон уржуундан 3 уруг амы-тын-чарылган, 18 уруг янзы-бүрү че-кемдээшкениниң алган. Уругл-боттарының оваарымча чок чору-7 озал-ондак болган.

Азияна ТАУ б-ТР-ниң ОШАЧКИ-ниң орук-чээшкениниң айыыл чок ч-суртаалдар килдизи белет-А. СОЯННЫҢ чурал чоруу.

2014 чылда Тываның күрүне университетинче хүлээп алырының чурумунда онзагай талалар

2014 чылда чурттуң дээди өөредил-ге черлеринче, оон иштинде Тываның күрүне университетинче хүлээп алыры-ның чурумун 2014 чылдың январь 9-та Россияның Өөредилге болгаш эртем яамызының «2014-2015 өөредилге чы-лында дээди өөредилгениң өөредилге программаларын — бакалавриат про-граммаларын, специалитет программаларын, магистратура программаларын езу-гаар өөредилге-биле хүлээп алырының чу-румун бадылаарының дугайында» №3 ду-жаалыңга үндезилээш, ажылдап кылган.

Дээди өөредилге черлеринче кире-риниң чаа чуруму чамдык пунктуларга көскү өскерилгелерин кирип турар:

1. Хамаатыларның чиигелделиг кате-горияларын (өскүс уругларны, ада-иези-ниң хайгааралы чок арткан уругларны, инвалид уругларны, I болгаш II бөлүктүң инвалидтерин болгаш Россияның хоой-лужудулгазын езугаар өске-даа кате-горияларын) хүлээп алырының талазы-биле.

Бо чылын чиигелделиг улусту бюджет акшаландырышкынының күсели-биле өөредилге дээди өөредилге черинде доктаадып тургускан квота езугаар (10 хуудан эвээш эвес) боттандырган. Бис-тин университетте 2014 чылдың март 27-де Эртем чөвүлелиниң №4 протоколун езугаар кирип турарларның үстүнде айыттыңан категорияларын белеткел-дин мергежилдер болгаш (азы) угла-нышкыннар аайы-биле хүлээп алырын контроль саннарның (бюджет олуттары-ның) ниити хемчээлиниң 10 хуузу хем-чээлге квотаны доктаадып тургускан.

2. Олимпийжилерге чаа чүүлдер бар. Олимпиадаларның тиелекчилерин бол-гаш шаңналдар эдилекчилерин (чогаа-дыкчы болгаш спортчу олимпиадалар-дан аңгыда) кирериниң шылгалдалары чок хүлээп алыр азы школачыларның олимпиадаларының угланышкынынга дүгжүп турар ниити-биле эртемниң та-лазы-биле ЕГЭ-ниң эң хөй баллын алган кижилерге деңнежир боттарының онза эргелерин ажылгаар дизе, ЕГЭ эртем-неринге 65 баллдан эвээш эвес санны алыр ужурулгу.

3. Бо чылдан эгелээш хүлээп алышкыны кирип турарларның би-лииниң деңгелинге хамаарыштыр аңгы-аңгы боттандырат. Чижээ, ортумак про-фессинал эртемниң баазазыңга болгаш дээди эртемниң баазазыңга кирип ту-рарлар кирериниң шылгалдаларын ЕГЭ хевиринге азы дээди өөредилге черинче (кирип өөренирде-даа, бот-өөредилге-биле-даа) кирериниң шылгалдазының хевиринге дужаарының кайы-бир хе-вирин шилип алыр. Оон соонда олар кирериниң шылгалдаларын чедишкени-ниг дужааган таварылгада бирги курс-че кирериниң аңгы конкурзун езугаар хүлээп алыр, оон соонда олар тус-тус планнар езугаар дүргедеткен өөредил-геже кордал болур.

4. Дээди өөредилге черлеринче ки-рип тура, абитуриентилерниң өске дең байдалдарда тус-тус чедишкениниң база барымдаалаар. ТывКУ-же билди-ришкени кирип тургаш, абитуриентилер эргежок чугула документилер-биле кады оларның хуу чедишкениниң көргүскен

документилерни, чижээ, школачылар-ның Бүгү-россия олимпиадаларының регион үе-чадазының тиелекчилериниң болгаш шаңнал эдилекчилериниң дип-ломнарын; «Келир үеже базым» деп эр-тем-шинчилел конференциязының регион үе-чадазынга киржилгези дээш алган бижиктерин, спортчуларның херечилел-дерин, бадыткал бижиктерин, классифи-кация (зачет) дептерлерин болгаш өске-лерни-даа кирип болур.

5. Дээди өөредилге черинче хүлээп алырының дугайында билдирешкени кирип тура, абитуриент эмчи шынзыл-газын дужаар ужурулгу. Ындыг шын-зылганы дужаары белеткелдин чамдык даңзыда кирген, өөренип кирерде, 2013 чылдың август 14-те РФ-тин Чазаның №697 доктаалы-биле бадылаан албан-дужаалды болгаш мергежилди ээлээ-ри-биле күш-ажыл дугуржулгазын азы албан-хүлээлге керээзин чарарының чу-румун езугаар эмчи шинчилгезин эрте-рин көргөн угланышкыннарже кирерде эргежок чугула болуп турар.

Дээди өөредилге черлери, оон иш-тинде Тываның күрүне университеди хүлээп алышкын комиссияларының сайтыларында хүлээп алырда шынзылга негеттинер мергежилдерниң даңзызын, а ол ышкаш эмчилерге болгаш специа-листтерге эргежок чугула шинчилелдер даңзызы болгаш лаборатория болгаш хыналда шинчилелдериниң даңзызы негеттинер мергежилдерниң даңзызын сайтыларынга айтыр.

Эмчи шынзылгазының майыын ба-дылаваан, ынчангаш 086у хевир езугаар

эмчи шынзылгазы азы эмчилерниң циалистерниң даңзы езугаар эртт хыналдазының түңнелдери айыт медицина картасы кирип болур.

Документилерни хүлээп алыры зулгуже болгаш кирериниң шы-далары эгелээринге чедир бир хү-рунгаар алган эмчи шынзылгазы кү-болур.

Шынзылганы абитуриентилер чу-турар черлеринге (медицина полиз-ле халас) алыр болза эки, оон б-дээди өөредилге чериниң турары-райда эмнелге албан черлеринден т-тургаш, алыр апаар.

2014 чылда ТывКУ-же бакала-беткелиниң 15 угланышкынының че-гаш өөредилгениң кирип өөренир, к-өөренимшаан, бот-өөредилге-биле ө-нир база бот-өөредилге хевирлерин мергежилге (капсырылга) хүлээп а-лыр.

Бюджет олуттарының 15 хуу-тускайлаан олуттар езугаар өөре-спубликаның кожууннарынга ниит-биле 95 бюджет олуттарын тускайла-

Тываның күрүне университеди хүлээп алырының дугайында бүгү-йылбырны албан-езузуңуң абитурие-ге көрдүңен www.tvsu.ru деп сай-зында кириң.

Хүлээп алышкын комиссиязы «изиг шугумунуң» дугаары 8-294-43-11.

2014 чылдың хүлээп алышкын-миссиязынга ужурашкыже!

ТывКУ-нуң хүлээп алышкын-комиссиязының харысалга-секретары Елена ОНД

«ШЫН»

ТУРГУЗУКЧУЗУ: Тыва Республиканың Информатизация болгаш харылзаа яамызы.

Кол редактор И.М. ДАМБА-ХУРАК.

Индекс 667000. Кызыл хоорай, Красноармейская, 100.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: кол редактор—2-01-35, редакторнун дузалакчызы — 2-30-69, редакторнун оралакчызы — 2-19-87, бухгалтерия — 2-18-10.

КИЛДИСТЕР: Нитилел-политиктиг килдиз—2-17-91, 2-17-05. Экономика килдиз — 2-40-77. Социал камгалал болгаш хөй-ниити амыдырал килдиз — 2-03-88. Очулга килдиз — 2-03-87. Реклама, чарлал килдиз — 2-03-90, сот.тел.: 8-923-264-22-22. Тел/факс (394-22) 2-30-69.

Солун келбейн барганда, 3-14-94 телефонче долгаар. Неделяда үш катап үнер. Хемчээли 4 парлаан ама. Тираж 8197. Чагыт 67. Номерни парлагаже дужааганы: график езугаар — 21.00, херек кырында — 18.00.

Расч. счет № 40603810900004000277 Корр.счет № 301018105000000000735 БИК 049304735 ИНН 1701008465 КПП 170101001

ОАО АБ «Народный Банк Республики Тыва» г. Кызыл.

Харылзаа, информация технологиялары болгаш массалыг коммуникациялар адырынга хайгаарал талазы-биле федералдыг албанның Тыва Республика талазы-биле эргелели «Шын» солунну 2012 чылдың декабрь 3-те бүртүккөн. Херечилел дугаары — ПИ № ТУ17-00068. Индекс 11530, 31730.

«Тываполиграф» ААН-ге парлаан. (Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко, 1). Солунда парлаттыңан материалдарның авторларының бодалдары редакцияны туружу-биле дүшпейн барып болур. Айыттыңан саннары болгаш өске-даа фактылар дүңнадылганы дээш авторлар боттары харыылаар.